

Alicja Wójcik

WPLYW PARTII POLITYCZNYCH NA KSZTAŁTOWANIE ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZNEJ I NARODOWEJ CHŁOPÓW NA LUBELSZCZYŹNIE NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Pragnę zwrócić uwagę na najważniejsze kierunki, treść i sposoby działania partii politycznych wśród chłopów Lubelszczyzny, mające wpływ na proces społecznego i narodowego dojrzewania wsi w okresie przełomu XIX i XX w., a więc w początkowej fazie kształtowania się ruchów politycznych na ziemiach polskich: narodowodemokratycznego, socjalistycznego i ludowego.

Wpływ ideologii narodowodemokratycznej na kształtowanie świadomości chłopów ujawnił się najwcześniej w pracy oświatowej rozwijanej wśród ludu wiejskiego w ostatnim ćwierćwieczu XIX stulecia. Z dotychczasowych ustaleń wiadomo, iż za pośrednictwem czytelników popularnych na wsi czasopism: „Gazety Świątecznej” i „Zorzy” rozwijała swe wpływy Liga Narodowa, a następnie Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne¹. Ugrupowania te starały się oddziaływać również poprzez działalność Kół Oświaty Ludowej. Ich wpływ zaznaczył się w pracy KOL w szczególności w pow. puławskim na terenie Lubelszczyzny na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w.² Rozwijano też sieć kół Towarzystwa Oświaty Narodowej na terenie całej guberni lubelskiej.

¹ K. Groniowski, *Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1871—1914*, Warszawa 1966, s. 181; J. Marszałek, *Początki ruchu ludowego na Lubelszczyźnie*, [w:] *Ruch ludowy na Lubelszczyźnie. Materiały z sesji naukowej*, pod red. J. R. Szaflika, Lublin 1964, s. 22—24.

² H. Brodowska, *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864—1904*, Warszawa 1967, s. 243—244; A. Koprukowniak, *Chłopi puławscy w walce o ziemię i władzę do 1939 r.*, [w:] *Studia puławskie*, praca zbiorowa pod red. W. Bednarskiego, Puławy 1974, s. 13.

Oddziaływaniem literatury endeckiej: broszur, odezw, prasy („Polak”, „Przegląd Wszeczpolski”) objęta była większość powiatów Lubelszczyzny. Przez południową jej część, graniczącą z zaborem austriackim prowadziły szlaki przerzutu nielegalnych wydawnictw do Królestwa³.

Patriotyczno-narodowe i antycarskie hasła propagandy endeckiej znajdowały oddźwięk wśród ludności wiejskiej, odczuwającej dotkliwie różne przejawy dyskryminacji polityki państwa carów wobec narodu polskiego. Stało się to widoczne w różnych formach bojkotu szkoły rządowej, rozwijaniu tajnego nauczania. Na tym tle dochodziło w wielu wsiach Lubelszczyzny do otwartych konfliktów z władzami, narastających zwłaszcza w pierwszych latach XX w.⁴

Na początku XX w. zaczęła również oddziaływać aktywnie na wieś agitacja partii socjalistycznych. Pierwsze ślady propagandy socjalistycznej na wsi lubelskiej sięgały połowy lat siedemdziesiątych XIX w., kiedy to działające wśród studentów Instytutu Puławskiego kółka socjalistyczne prowadzące działalność oświatową w okolicznych wsiach posługiwały się też literaturą rewolucyjną. Poza pow. puławskim druki socjalistyczne w tym okresie pojawiały się sporadycznie w pow. chełmskim, łukowskim, radzyńskim, lubelskim⁵. Nie było to oddziaływanie systematyczne i miało bardzo ograniczony zasięg.

Organizacje socjalistyczne rozwijały się w dużych ośrodkach przemysłowych, głównie Warszawie i Łodzi z udziałem proletariatu miejskiego. W swym działaniu poświęcały niewiele uwagi sprawie chłopskiej. Zresztą I i II Proletariat oraz Związek Robotników Polskich nie posiadały na Lubelszczyźnie trwałych form organizacyjnych.

Sytuacja zmieniła się, gdy na początku lat dziewięćdziesiątych ruch socjalistyczny wszedł w nowy okres działania, a zarazem rozbił się na dwa nurty reprezentowane przez SDKPiL i PPS. Obie partie szukając szerokiego oparcia społecznego skierowały wkrótce swą uwagę również na wieś, zwracając się początkowo głównie do robotników rolnych. W nich widziały głównie sojusznika robotników przemysłowych. PPS rozszerzyła

³ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej WAPL), Zarząd Żandarmerii pow. tomaszowskiego i biłgorajskiego 1895—1910 (dalej ZZp. tom. biłg.) 115, k. 3 i następne; tamże, Zarząd Żandarmerii pow. lubelskiego i janowskiego 1890—1910 (dalej ZZp. lub. jan.) 188, k. 28; tamże, Zarząd Żandarmerii pow. zamojskiego i krasnostawskiego 1898—1911 (dalej ZZp.zam.kr.) 92, k. 59; tamże, Zarząd Żandarmerii pow. bialskiego, konstantynowskiego, włodawskiego 1895—1914 (dalej ZZp.bial.kon.wł.) 200, k. 5—6.

⁴ A. Kopruckowniak, *Walka o polską szkołę ludową w guberni lubelskiej na przełomie XIX i XX w.*, „Rocznik Lubelski” 1972, t. XV, s. 100—106.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej 1876—1917 (dalej PWIS) 826, k. 71, 73, 80; tamże, 2194, k. 35, 47; WAPL, ZZp.bial.kon.wł. 197, k. 2—8.

wkrótce swe oddziaływanie na cały lud wiejski z zamiarem pozyskania go dla programu walki narodowowyzwoleńczej.

Działalność PPS na wsi rozwinęła się szerzej w pierwszych latach XX w. Na Lubelszczyźnie w 1903 r. władze carskie odnotowały liczne fakty pojawiania się wydawnictw PPS, zwłaszcza w okresie 1 maja. Okolicznościowe odezwy CKR PPS z okazji robotniczego święta czytali chłopci w okolicach Puław, Lublina, w niektórych wsiach pow. lubartowskiego i radzyńskiego. Kolportowano też broszury M. Luśni: *Czy teraz nie ma pańszczyzny* oraz *Czego chcą socjaliści*, wyd. PPS 1896, *Opowiadania z dziejów Polski dla braci włościan*, wyd. PPS 1901. Na Lubelszczyznę docierała również „Gazeta Ludowa”, pismo wydawane od 1902 r. z myślą o popularyzowaniu wśród ludu wiejskiego idei programowych PPS. Pierwsze numery pisma znane były w pow. puławskim, lubelskim, chełmskim, łukowskim⁶.

Kwestie rozwijania propagandy PPS na wsi lubelskiej stały się przedmiotem obrad konferencji wiejskich agitatorów w Lublinie w październiku 1903 r.⁷ Brało w niej udział 12 delegatów z Lubelszczyzny reprezentujących „włościan mało i bezrolnych, gospodarzy zamożniejszych, drobnych wiejskich rzemieślników i wyrobników” oraz 2 gości od centralnych władz partii. Uchwały, które przyjęto jako wytyczne dla pracy agitacyjnej, odpowiadały w swej wymowie założeniom programowym partii. Akceptowano hasło uspołecznienia ziemi, uzasadniając, że łączy się to z uznaniem „hasła niepodległości w rozumieniu socjalistycznym”. Dwór określono jako ostoję „ustroju burżuazyjnego” z którą należy walczyć, popierając walkę robotników rolnych, natomiast w konfliktach między bogatymi chłopami a parobkami dążyć do polubownych rozwiązań. Taki stosunek do bogatych chłopów wynikał z dążenia do nieróżnicowania społeczności wiejskiej w myśl uzasadnienia iż biedni i bogaci „jadają z jednej misy z parobkiem i tak samo pracują, są wyzyskiwani i upokarzani jak w ogóle chłopci”. W ten sposób zamierzano pozyskać dla programu walki politycznej nie tylko proletariat wiejski, ale i zamożnych chłopów. W ramach walki z caratem postanowiono wpływać na podejmowanie akcji antyrządowych na płaszczyźnie gminnej, m. in. zalecano agitować za wyborem wójtów i sołtysów spośród ludzi sympatyzujących z partią.

⁶ WAPL, Zarząd Zandarmerii Guberni Lubelskiej 1866—1917 (dalej ZZGL) 58, k. 64—65; tamże, 599, k. 16, 57, 92—95; AGAD, PWIS 3210, k. 1—2.

⁷ Centralne Archiwum KC PZPR w Warszawie (dalej CA), Archiwum Mikrofilmów (dalej AM) 1256/10, *Sprawozdanie z konferencji chłopskiej PPS w Lublinie*, X 1903 r.

Wiele uwagi poświęcono stosunkowi do religii i księży. W konkluzji stwierdzono konieczność dyskusowania o tym w kółkach i wyjaśniania, że krytyka nieuczciwego i niemoralnego postępowania kleru nie oznacza antyreligijnego stanowiska partii. Uznano to za ważną kwestię, mającą wpływ na pozyskiwanie nowych sympatyków, gdyż zarzut bezbożnictwa stawiany przez endecję i księży utrudniał dotarcie do wielu włościan.

Interesujące były głosy chłopskich agitatorów o literaturze kolportowanej na wsi. Ich zdaniem ogólnopolityczne wydawnictwa PPS „mało uwzględniają potrzeby włościan” i są niezbyt zrozumiałe na wsi. Proponowali, by przygotowywać publikacje historyczne o walce i sprawach chłopskich w przeszłości, a z aktualnych zagadnień informować więcej o ruchu chłopskim w innych zaborach i innych krajach. Postulowali też większą ilość wydawnictw oświatowych, aby w widoczny sposób przyczynić się do podnoszenia ogólnej wiedzy i kultury ludności wiejskiej.

Postulaty agitatorów wypływały z bezpośredniej obserwacji potrzeb społeczności wiejskiej z którą się stykali. Ich treść świadczyła o dążności do pogłębiania wiedzy o dziejach swej klasy, jej miejscu i roli w społeczeństwie, chęci poznawania walki i położenia swych braci poza granicami kraju. Wiedza ta pogłębiała społeczną świadomość włościan.

Do poznania odrębności własnych interesów i celów politycznych w stosunku do klas posiadających przyczyniało się określenie istoty działania endecji. Na konferencji podkreślono, że należy wyjaśniać jak „partia panów” pod pozorem troski o dobro ludu podporządkowuje go swym celom i umacnia hegemonię polityczną.

Uchwały konferencji zawierały również postanowienie o włączaniu włościan do wystąpień pierwszomajowych. W związku z tym postulowano wydanie specjalnej odezwy wyjaśniającej ludowi wiejskiemu istotę tego święta i znaczenie współdziałania ludu pracującego w mieście i na wsi.

Uchwały konferencji agitatorów w Lublinie wskazywały, że PPS pragnęła iść na wieś z agitacją, w której dominowały hasła walki z uciskiem politycznym i wyzyskiem ekonomicznym, z pominięciem szczegółowych postulatów agrarnych. Głosy delegatów wsi wskazywały pośrednio na potrzebę uwzględnienia specyfiki potrzeb ludu wiejskiego w tej działalności. Niewątpliwie proponowane treści przyczyniały się do poszerzenia horyzontów społecznych i politycznych chłopów i miały znaczenie dla procesu emancypacji politycznej spod wpływów endecji. Oddziaływanie PPS dopiero jednak nabierało szerszego zasięgu, a trwałe kontakty organizacyjne były niewielkie i płynne. W sprawozdaniu CKR PPS z połowy 1903 r. zaznaczano, że „stosunki wiejskie w Lubelskim są szerokie, lecz dotąd należycie nie zorganizowane”. Centrum pracy partyjnej znajdowało się w pow. puławskim i wsiach sąsiednich powiatów: lubelskiego

i lubartowskiego. Stamtąd literatura rozchodziła się do pow. zamojskiego, krasnostawskiego, chełmskiego, radzyńskiego, łukowskiego⁸.

W 1903 r. na terenie lubelskiej wsi zaznaczyła swą działalność reprezentująca rewolucyjny nurt w polskim ruchu robotniczym SDKPiL, za pośrednictwem powstałego w Puławach Komitetu Południowego. Wśród jego działaczy znajdowali się też chłopci z okolicznych wsi: Józef Durak, Franciszek Lis, Kruk i inni. Partia akcentowała w swym programie hasła wyzwolenia społecznego i politycznego na drodze socjalistycznej rewolucji, dokonanej w solidarności z proletariatem innych krajów. SDKPiL identyfikowała ekonomiczne i polityczne interesy proletariatu fabrycznego i wiejskiego i wzywała do walki pod hasłami uspołecznienia środków produkcji, a w aspekcie politycznym — obalenia carskiego samowładztwa. Toteż swą agitację na wsi kierowała głównie do robotników rolnych.

Działający w specyficznych warunkach Komitet Południowy SDKPiL (wśród robotników drobnych zakładów wytwórczych okolic Puław, blisko powiązanych ze środowiskiem wiejskim) rozwijał agitację zarówno wśród proletariatu rolnego jak i niezamożnych chłopów-posiadaczy. Literatura SDKPiL (odezwy, „Czerwony Sztandar”) początkowo docierała do wsi w pow. puławskim, lubartowskim, lubelskim⁹. Jej treść koncentrowała się na walce z uciskiem kapitalistycznym oraz samowładztwem caratu, w łączności z rosyjskim proletariatem.

Partie robotnicze zaktywizowały swą działalność po wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej na Dalekim Wschodzie w 1904 r. W sytuacji narastającego wewnętrznego kryzysu w państwie, osłabienia caratu wskutek niepowodzeń wojennych dostrzegały możliwość obalenia systemu samodzielnego. PPS łączyła z tym faktem również realizację programu walki narodowowyzwoleńczej.

Odezwy o treści antycarskiej, antywojennej kolportowane były przez SDKPiL i PPS również na wsi. Wiele odezw pojawiło się w okresie 1 maja. Swoje druki SDKPiL kolportowała w pow. puławskim, lubartowskim. Odezwy PPS wzywające do demonstracji pod hasłami wolności politycznej, niepodległości rozpowszechniano w pow. puławskim, lubelskim, chełmskim, krasnostawskim, łukowskim, radzyńskim, bialskim¹⁰.

1 maja 1904 r. po raz pierwszy w kilku wsiach na Lubelszczyźnie pojawiły się czerwone sztandary: w Buchałowicach, Bronicach, Stoku, Markuszowie, Nałęczowie (puławski), symbolizujące udział włościan

⁸ CA, AM 1256/10, *Sprawozdanie z konferencji CKR PPS, Wilno VI 1903 r.*

⁹ A. Wójcik, *Ruch robotniczy na Lubelszczyźnie do 1918 r.*, Lublin 1984, s. 38—40.

¹⁰ WAPL, ZŻGL 235, k. 94, 101; tamże, 559, k. 122—125, 133.

w obchodach robotniczego święta¹¹. Należy zaznaczyć, że dzień ten uczcili częściowo także chłopci w guberni radomskiej, siedleckiej, warszawskiej.

W ciągu 1904 r. nastąpiła intensyfikacja propagandowego oddziaływania partii socjalistycznych, zarówno poprzez literaturę jak i ustną agitację. Zwłaszcza w ostatnich miesiącach roku raporty władz informowały o „zasypywaniu literaturą nielegalną” wielu miejscowości — przede wszystkim leżących w pobliżu dogodnych dróg komunikacyjnych. W pismach tych krytykowano istniejący porządek państwowy, wzywano do nieposłuszeństwa władzom, bojkotowania poboru do wojska, niepłacenia podatków, składek na Czerwony Krzyż, do protestacyjnych manifestacji.

W związku z inicjowaną przez PPS jesienią 1904 r. akcją antymobilizacyjną rozpowszechniano na terenie całej Lubelszczyzny specjalne odezwy wzywające do bojkotowania poboru do wojska. Odezwy z tymi hasłami wydał też Lubelski Komitet Robotniczy w grudniu 1904 r. a następnie zorganizował manifestację protestacyjną w Lublinie¹².

Hasła antycarskie padały na podatny grunt fermentu politycznego, który pogłębiał się na wsi wraz z narastającym wrzeniem rewolucyjnym w miastach. Władze obserwując sytuację na wsi dostrzegały wrogie nastroje w stosunku do cara, jego polityki. Wyrażano się, w oczekiwaniu na klęskę Rosji w wojnie, z sympatią o sukcesach Japonii. Towarzyszyły temu słuchy o powstaniu zbrojnym, wyrzuceniu carskich urzędników, wójtów, nastaniu polskich rządów. Krążyły też wieści o powstaniu Polski, czasem połączone z myślą o nastaniu „lepszyc rządów niż carskie”, np. w Hucie Krzeszowskiej pow. biłgorajski powtarzano, że trzeba „prze-gonić cara, a nastanie znów Polska i będzie jedna wiara”¹³.

Często podobne słuchy pojawiały się równocześnie z nielegalną literaturą, co władze interpretowały jako skutek „wrogiego wpływu ulotek” na postawę chłopów.

Wrogość do władz przejawiała się też w odmowie składania funduszy na potrzeby wojny: Czerwony Krzyż i rozbudowę floty. W marcu 1904 r. wszystkie gminy otrzymały zarządzenie o prowadzeniu zbiórki funduszków. Akcja ta mimo starań władz nie przyniosła zamierzonych skutków. Z raportów naczelników powiatów wynikało, że większość gmin w pow. puławskim i biłgorajskim odmówiła płacenia składek, w pow. krasnostawskim na 13 gmin odmówiło 5, a z pow. zamojskiego, lubelskiego i lubartowskiego donoszono o oporności w przeprowadzaniu zbiórki¹⁴.

¹¹ WAPL, ZZGL 735, k. 51—53.

¹² WAPL, ZZGL 757, k. 86, 127, 426; tamże, Zżp.zam.kr. 96, k. 314, 510.

¹³ WAPL, ZZGL 235, k. 17—21, 157, 181, 181, 296; „Polak” 1904, nr 4, s. 63.

¹⁴ WAPL, ZZGL 732, k. 34—39, 42—43, 109.

Nadal trwał też opór przeciw płaceniu składek na potrzeby szkół rządowych, prowadzący nieraz do konfliktów z władzami. W Kawęczynie pow. janowskiego chłopie ostro sprzeciwili się budowie szkoły, przedstawiając naczelnikowi żądania założenia polskiej szkoły. Burzliwy przebieg miało też zebranie gminne w Hucie Krzeszowskiej, podczas którego chłopie odmówili płacenia składek i grozili, że nie dadzą pieniędzy na potrzeby gminy, gdyż władze narzuciły im swego kandydata na wójta. W innych gminach chłopie również nie chcieli akceptować wójtów wybranych pod naciskiem władz. Za wyborem osób mających zaufanie wsi agitowano na zebraniu w Bojarach pow. biłgorajski. W gminie Drzewce (pow. puławski) wybrano wbrew woli władz wójtem Franciszka Rejmaka, brata sądownego w 1896 r. za oświatę ludową Feliksa Rejmaka. Obsadzenie stanowisk w urzędzie gminnym było też powodem protestów w Kurowie (pow. puławski). Zakres żądań chłopskich i ostrość ich wystąpień zwiększyły się przed wybuchem rewolucji. Przykład stanowił przebieg zebrań w Jastkowie i Konopnicy (pow. lubelski) odbywających się na początku stycznia 1905 r. Ze sprawozdania gubernatora wynikało, że „chłopi z wrzawą zażądali wprowadzenia języka polskiego do gminy” i zmusili pisarza do zapisania tej uchwały zebrania w języku polskim¹⁵.

Wpływ na rozwijający się ruch gminny zamierzała zyskać PPS. W myśl założeń PPS walka o język polski i prawo w gminie miała stopniowo przeradzać się w otwartą walkę z rządem i stanowić istotny element wystąpień rewolucyjnych i narodowyzwoleniczych. Jednakże na przełomie 1904 i 1905 r. oddziaływanie PPS na ruch gminny nie miało szerokiego zasięgu i polegało głównie na agitacji za pośrednictwem literatury. Tylko z pow. puławskiego w doniesieniach władz zawarto informacje o obecności na wsi agitatorów podburzających chłopów do oporu przy płaceniu podatków, oddawaniu rekruta i żądania języka polskiego w szkole i gminie¹⁶.

PPS włączając się do antycarskiego ruchu na wsi rywalizowała w tej płaszczyźnie z endecją, która dążyła również do opanowania go i wykorzystania dla swych celów politycznych. Należy zaznaczyć że po 1903 r. endecja zaczęła tonować antycarski wydźwięk swych haseł politycznych. Wiązało się to z ewolucją programu Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego w kierunku ugody z caratem i uzyskania tą drogą pewnych koncesji w sferze praw narodowych. Jednocześnie w obliczu narastania rewolucyjnych prądów wśród mas ludowych, dążyła do ich tłumienia, przeciwdziałając również szerzeniu się agitacji socjalistycznej.

¹⁵ WAPL, ZŻGL 235, k. 2—3, 116—119; tamże, 638, k. 13—15; ZŻp.tom.bił. 76, k. 16—18.

¹⁶ WAPL, ZŻGL 235, k. 295—296.

Przenikając na wieś na przełomie XIX i XX w. działalność ugrupowań politycznych przyczyniła się do poszerzenia horyzontów politycznych i społecznych chłopów, do krystalizowania się świadomych postaw ludu wiejskiego.

Dokonujący się pod wpływem oddziaływania tych treści proces przemian w uświadomieniu wsi znalazł odzwierciedlenie w formach i treści wystąpień ekonomicznych i politycznych podczas rewolucji 1905 r. Lubelszczyzna należała do obszarów najsilniej objętych wystąpieniami strajkowymi robotników rolnych, walką chłopów o realizację praw serwitutowych, różnymi formami walki o swobody narodowe. Częściowo były one inspirowane i kierowane przez lokalne organizacje SDKPiL i PPS.

Pod wpływem rewolucji pogłębiała się orientacja chłopów co do celów i taktyki stronnictw politycznych w toczącej się walce, a wyrazem tego było odchodzenie od endecji, zainteresowanie socjalizmem, a także dążenie do tworzenia samodzielnego społeczno-politycznego ruchu ludowego. Założony w końcu 1904 r. w Jaktorowie koło Warszawy Polski Związek Ludowy znalazł wkrótce oparcie organizacyjne wśród chłopów w pow. puławskim, a więc na terenie intensywnego oddziaływania różnych kierunków politycznych — narodowego i socjalistycznych — jak również oświatowych. Powstał tutaj, najsilniejszy na Lubelszczyźnie ośrodek wpływów PZL. Wywodzący się z tego kręgu chłopscy działacze stawali się czynnymi nosicielami idei politycznego ruchu ludowego, który wkrótce wszedł w nowy okres rozwoju programu i ideologii.